

**ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗУ КАТЕГОРІЇ ГРАМАТИЧНОГО РОДУ
ІМЕННИКА В ЛІНГВІСТИЦІ**

У статті в синхронічному та діяхронічному планах систематизовано висвітлюється співвідношення формально-граматичного й лексичного змісту в структурі лексико-граматичної категорії роду іменника, аналізуються різні наукові теорії її розвитку, поглиблено досліджується специфіка її структури.

Ключові слова: іменник, граматична категорія, рід, значення категорії роду, генеза, наукова теорія розвитку.

The article focuses on revealing of the correlation of formal-grammatical and lexical contents in the structure of grammatical category of Noun Gender.

Key words: Noun, grammatical category, Gender, genesis, scientific theory of genesis.

У сучасному українському мовознавстві, зокрема у функціонально-категорійних лінгвістичних студіях, є необхідність повного вивчення генези категорії граматичного роду. З огляду на це актуальною й важливою ланкою у функціонально-категорійній граматиці української мови є поглиблення дослідження системи лексико-граматичної категорії роду іменника, зокрема специфіки її структури. Саме цим аспектам і присвячене пропонуване дослідження: тут уперше в україністиці в синхронічному та діяхронічному планах систематизовано висвітлюється співвідношення формально-граматичного та лексичного змісту в структурі лексико-граматичної категорії роду іменника, аналізуються різні наукові теорії щодо її розвитку. Результати цієї розвідки прислужаться лексикологам і граматистам для подальших наукових розробок, а також можуть бути використані під час викладання у вищій школі курсів граматики й лексикології майбутнім фахівцям з української філології.

Згідно з концепцією переважної кількості сучасних граматистів, іменник є ядерною частиною мови. Однією з визначальних граматичних особливостей іменника, як відомо, є категорія граматичного роду, яка відбиває сутність іменника – предметність, те, чим іменник відрізняється від інших частин мови. Морфологічна категорія роду властива всім іменникам, за винятком тих, що вживаються тільки в множині. В “Енциклопедії української мови” подане таке визначення категорії роду: “Рід – несловозмінна граматична категорія, що є однією з морфологічних ознак іменника; полягає у поділі іменників на класи, віднесені відповідно до чоловічого, жіночого й середнього родів” [21, с. 514]. О.С. Ахманова в «Словнику лінгвістичних термінів» пропонує таке визначення категорії роду: «Рід – лексико-граматична категорія іменників, яка проявляється в їх здатності сполучатися з відомими формами узгоджуваних слів (що відрізняє їх від інших іменників, які сполучаються з іншими формами тих же узгоджуваних слів» [1, с. 389]. У підручниках та посібниках із сучасної української мови категорія роду також вважається лексико-граматичною, бо, крім граматичних ознак, у ряді випадків ураховуються ще й семантичні. Класифікуюча морфологічна категорія роду іменників з’єднує синтаксичні одиниці, утворює синтаксичні комплекси навколо іменника. Термін “рід” (у сучасному значенні) уперше вжив Т. Глинський у неопублікованій граматиці; 1849 року ним же скористався Я. Головацький [21, с. 514].

Грамматична категорія роду наявна в багатьох мовах світу. Вона, виникнувши в сиву давнину, піднялася в процесі тривалого розвитку на високий щабель абстрагованого граматичного значення [2, с. 256]. Л. Єльмслев зазначав, що граматичний рід – одна з

найменш логічних і найбільш непередбачених категорій у мові [4, с. 115], що підтверджує наявність різних поглядів на генезу граматичної категорії роду в лінгвістиці.

Категорія роду в слов'янських мовах відома здавна. Ще на індоєвропейському ґрунті виділилися чоловічий і жіночий роди, що було пов'язано з позамовним поділом на статі. Середній рід виник на основі іменників – назв неживих предметів. Так, ряд лінгвістів (О.М. Галкіна-Федорук, М.А. Жовтобрюх, О.Д. Пономарів) дотримується поглядів, що рід з'явився на основі поділу іменників на істоти й неживі предмети.

Граматичний рід є пережитком давньої системи класів предметів і явищ [10, с. 148]. Обсяг категорії граматичного роду в індоєвропейських мовах є дискусійним питанням: чи існувало спочатку три граматичних роди, а згодом у деяких мовах цей поділ був загублений, чи навпаки, відсутність цього поділу в таких мовах, як стародавня хетська клинописна мова, є архаїчним явищем, а наявність його в слов'янських мовах, грецькій, латинській є новим явищем, поки що не встановлено. Оскільки в жодній із сучасних мов граматична категорія роду не відбиває точно статевого поділу, то цілком зрозуміло, що й між мовами немає відповідності щодо роду окремих слів. Навіть у таких близько споріднених мовах, як українська й російська, однакові за формою слова можуть мати різний граматичний рід, наприклад, в українській мові – *високий насип, щорічний перепис, нерозбірливий підпис, гіркий полин* (ч.), відповідно в російській – *высокая насыпь, ежегодная перепись, неразборчивая подпись, горькая полынь* (ж.).

Г. Пауль вважав, наприклад, що підставою для виникнення граматичної категорії роду є біологічна стаття людей і тварин [18, с. 315]. Цю теорію підтримували Ф.І. Буслаєв, В.В. Виноградов, О.М. Пешковський, О.О. Потебня. Таку точку зору аргументовано заперечували Ж. Вандрієс, В. Іюффе, А. Мейє, І. Фодор, однак і на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки відсутня ґрунтовна відповідь на питання про те, як сталося в історії індоєвропейських мов, що з виникненням чоловічого й жіночого родів почала використовуватися родова класифікація іменників і для вираження статевої відмінності, хоч вона виходить далеко за їх межі.

На думку К. Бругмана, розрізнення статі для мови буденного життя не є істотним, відчуття роду – статі в біологічному сенсі – в розподілі іменників за граматичними родами не існує, останні не викликають і уявлень про чоловічу або жіночу статтю, а в зв'язку з цим існують і часті випадки хитань щодо граматичного роду [23, с. 100 – 108].

За висновками О.О. Потебні, смислове значення категорії роду, яка в тлумаченні К. Бругмана виступає лише змертвою оболонкою, позбавленою внутрішнього змісту, може й має бути виявлене, але не в мові повсякденного життя, що через швидкий рух думки взагалі не дає можливості зупинитися на значенні граматичних форм, а в мові поетичній, де «мислі надана можливість на цьому зосередитись». О.О. Потебня показує, як у словах, нейтральних щодо роду, поетична творчість виробляє потрібні розрізнення статі [19, с. 607 – 617].

Виникнення граматичного роду О.О. Потебня відносив до первісних стадій творення мови. О. Єсперсен також висловлював припущення, що індоєвропейські мови вже в найдавніший період свого існування розрізняли три роди: чоловічий, жіночий і середній, хоч останній можна розглядати і як різновид чоловічого роду [5, с. 265].

А. Мейє обстоював точку зору, що граматичний рід для індоєвропейських мов є новою категорією. Тричленній родовій класифікації іменників (чоловічий, жіночий і середній роди) передувала двородова класифікація: іменники середнього роду та іменники несереднього роду, що становили собою кістяк майбутніх чоловічого й жіночого родів [14, с. 205 – 207].

Це було вагомим кроком у реконструкції походження індоєвропейської родової системи, однак у сучасній лінгвістичній науці дискусійним є питання про те, як виникло протиставлення іменників середнього й несереднього родів, як сформувалося протиставлення чоловічого й жіночого родів.

Аналізуючи проблему виникнення категорії роду в слов'янських мовах, Л. Якубинський дійшов висновку про те, що саме з розрізнення первісних двох родів – особового, соціально активного, і речового, соціально пасивного, через стадію анімістичного світосприймання, шляхом поступового розвитку в межах особових назв чоловічого й жіночого родів витворюється система трьох родових класів, які визначають і формують основні типи відмінювання іменників [22, с. 167 – 169].

М.Я. Марр спробував поєднати психологічні риси, наявні в родовій диференціації іменників, з окремими стадіями розвитку суспільства: форма суспільства включала певний тип розрізнення за цінністю (матріархат – граматичні форми жіночого роду, патріархат – чоловічого тощо) [12].

Граматична категорія роду іменника має різне формальне вираження в мовах індоєвропейської сім'ї. Наприклад, в англійській мові іменники позбавлені морфологічних показників роду: їх розподіл за родовими характеристиками спирається лише на наявність особливих граматичних форм у займенників. У німецькій іменники мають три роди: чоловічий, жіночий та середній. Особливістю німецької мови є систематичне вираження роду іменників у артиклі. Це – морфологічний спосіб вираження роду, оскільки в сучасній німецькій мові сполучення артикля з іменником являє собою не словосполучення, а складну, аналітичну форму слова. Граматичний рід іменників у німецькій мові може виявлятися й синтаксично – у формі прикметника, займенника, числівника, що сполучається з даним іменником, тобто у формі узгоджуваного означення: *великий ліс, велике озеро, велика річка; цей ліс, це озеро, ця річка – ein grüner Wald, ein grünes Tal, ein grüne Wiese; dieser Wald, dieses Tal, diese Wiese* [17, с. 52]. У французькій мові – два роди іменника: чоловічий та жіночий, які також виражені в артиклі; два роди виділяються і в литовській мові. У словацькій мові, як і в російській, білоруській, іменники мають три граматичні роди: чоловічий, жіночий, середній, у польській – також три: чоловічий, жіночий, ніякий. Деякі мови, наприклад, вірменська, осетинська, бенгальська, родових відмінностей не виражають. Граматична категорія роду іменників в українській мові в традиційній науковій граматиці характеризується тричленністю (чоловічий, жіночий, середній); крім того, виділяється ще так званий спільний рід у іменників, що функціонують у певних контекстах або як імена чоловічого роду, або як жіночого. Іменники так званого спільного роду відомі тільки в межах назв осіб. Як правило, вони належать до сфери живого розмовного мовлення й відбивають у якісній характеристиці осіб певні етичні й естетичні уподобання мовців.

На належність певних іменників до того чи іншого граматичного роду вказують характерні для них граматичні ознаки (відмінкові форми, типи суфіксального словотворення) та відповідні синтаксичні зв'язки з іншими словами в реченні, що можуть змінюватися за родами [13, с. 25]. Значення роду в іменниках виражається переважно морфологічними засобами – характером основи та системою відмінкових закінчень певного іменника, тобто переважна більшість іменників розподіляється за родовими характеристиками залежно від характеру основи та закінчення. Отже, іменниковий рід – категорія з високим ступенем формалізації, яка дає змогу за ов.сію (кінцевим звуком складу) називного відмінка однини визначити родову належність слова [21, с.514].

Так, до чоловічого роду належать:

а) більшість іменників з кінцевим приголосним основи (*віл, степ, гай, вуз, ступінь, гараж*);

б) частина іменників на **-а (-я)**, що семантично вказують на віднесеність осіб до чоловічої статі (*староста, Микола, Ілля*);

в) деякі іменники на **-о** (*батько, Павло, Дніпро*).

До жіночого роду належать:

а) більшість іменників на **-а (-я)** (*сестра, вата, премія, партія, ткаля*), крім деяких чоловічого роду із семантичною мотивацією та частини середнього роду;

б) частина іменників на приголосний (*ніч, радість, міль, тінь*).

До середнього роду належать:

а) майже всі іменники на **-о, -е** (*срібло, марево, море, поле*);

б) частина іменників на **-а (-я)** (*насіння, життя, дозрівання, теля, ягня, курча*).

Спеціальної флексії для вираження родової віднесеності, як видно на прикладах, немає. Вона (родова віднесеність) виявляється в системі всіх відмінкових закінчень. Так, іменники з нульовою флексією розрізняються в інших відмінках: *ткач, ткач-а, ткач-еві (-у), ткач-ем; ніч, ноч-і і ов-ю* [20, с.181 – 182].

Таким чином, категорія граматичного роду визначає парадигму відмінювання іменників: іменники чоловічого роду належать до першої (*дядя, Ілля*) або другої (*куш, папір*) відмін; іменники жіночого роду належать до першої (*дівчина, слива*) або третьої (*радість, сіль*) відмін; іменники середнього роду належать до другої (*море, поле*) або четвертої (*коліща, циганча*) відмін.

Деякі мовознавці, наприклад, І.Г. Милославський, прагнули зробити граматичну категорію роду універсальною для всіх іменників, що спричинило появу так званого парного роду, властивого іменникам, що вживаються тільки в множині [16, с. 46], типу *ножиці, окуляри, труси, штани* тощо. У сучасній українській мові такі іменники за родами не розрізняються.

Від родової ідентифікації іменника залежать форми інших слів у реченні, пов'язаних із цим іменником за допомогою узгодження. Такий зв'язок властивий прикметникам і дієприкметникам, деяким займенникам і числівникам, дієслівним особовим формам.

Узгодження залежних від іменника слів за родом характерне лише для однини, оскільки в множині їхні флексії однакові. Специфіка родової диференціації іменників тісно пов'язана з поділом їх на живі й неживі і виділенням лексико-семантичної групи істот, визначальної для першого члена цієї опозиції. Розрізнення істот за статевими ознаками дає змогу говорити про певну семантичну функцію роду, про його участь у процесах номінації (називання) [21, с. 514].

Відомо, що реальний зміст категорії роду в різних лексико-граматичних розрядах іменників різний. Так, для назв людей і тварин, що являють собою істоти, категорія роду семантична й пов'язана з реальним протиставленням за біологічною статтю. Але назви недорослих істот обох статей (типу *дівча, хлопчєня, китайча*) належать до середнього роду, бо в цьому випадку статеві ознаки чітко не виявляються, оскільки не мають істотного значення. Деякі українські граматисти середній рід називають "ніяким родом" [9, с. 31], але ця назва в традиційній українській граматиці не закріпилася як термінологічна. На думку І.Р. Вихованця, граматичну категорію роду іменників слід кваліфікувати як категорію, в якій співіснують семантико-граматичний і формально-граматичний зміст. Назви істот родовою диференціацією, що спирається на природне їх розрізнення за статтю, підтримують існування семантико-граматичних функцій категорії роду. Пов'язані з назвами істот семантико-граматичні функції категорії роду сприяють збереженню її в граматичній системі української мови [3, с. 70].

У мовознавчій літературі простежується прагнення дати пояснення віднесенню іменників до того чи іншого роду, тобто показати, в чому полягає різниця між предметами, які називають слова з різними родовими характеристиками. Деякі лінгвісти (В.В. Виноградов, О.М. Галкіна-Федорук) пов'язують значення роду з уявленням про біологічні, зокрема статеві, ознаки предметів, названих певними словами. Уявлення про природу статі переносяться на граматичні властивості слів: іменники на позначення осіб чоловічої статі є іменниками чоловічого роду, іменники на позначення осіб жіночої статі є іменниками жіночого роду, іменники, що називають недорослих істот, належать до середнього роду. Іменники – назви неістот, на думку цих учених, оформляються за родами внаслідок уособлення.

Однак, на думку А.П. Загнітка, «не варто ототожнювати категорію граматичного роду та номінативну категорію статі: цій теорії суперечить багато фактів мови» [6, с. 140].

Отже, ця теорія не може пояснити всі факти мови, наприклад, чому *поле* – середнього роду, *нива* – жіночого, а *лан* – чоловічого; *дорога* – жіночого роду, а *шлях* – чоловічого, хоча ці слова близькі за семантикою. М.В. Леонова зазначає: «Важко... погодитись, щоб такі предмети, як *дерево, озеро, поле* прирівнювались до недорослих істот» [11, с. 37]. Отже, в назвах речей, явищ, процесів, понять, категорія роду є суто граматичною категорією, безпосередньо не пов'язаною з реальним значенням іменника.

Ця теорія не може пояснити й випадки невідповідності форм роду біологічній статі, зокрема, коли іменник, маркований чоловічим родом, позначає особу жіночої статі, наприклад, *доктор (наук), доцент, ветеринар, професор, граматист, терапевт*. Отже, ця теорія не стала загальноновизнаною.

Існує також теорія, яка пов'язує оформлення іменників за родовими характеристиками з активною-пасивною роллю та значущістю предметів, які називають ці іменники, для процесу виробництва. Тобто іменники, пов'язані з активністю чоловіка, оформлялися чоловічим родом, пов'язані із слабкістю й залежністю жінки – жіночим родом. Найменш значущі предмети, безвідносні до залежності й незалежності, оформлялися середнім родом [11, с. 37]. Однак суперечливим є той факт, що оформлені середнім родом *сонце, водосховище, море* сприймаються недостатньо вагомими.

У лінгвістиці відомий погляд, відповідно до якого граматичний рід іменників позбавлений будь-якого екстралінгвального змісту. Прихильники такої теорії (Л. Блумфільд, В. Іоффе, Л. Клеменсевич, А. Мейє) намагаються відшукати пояснення щодо розкриття генези граматичного роду іменників у внутрішніх законах функціонування мовної системи. Однак деякі мовознавці, наприклад, С.Д. Кацнельсон, заперечують значимість цієї категорії на рівні слова (в іменників) і вважають, що вона може мати граматичне значення тільки в словосполученнях як узгоджувальна категорія [8, с. 21]. Як стверджує А.П. Загнітко, «категорія роду не пов'язана з реальним значенням, її розвиток, динаміка підлягають перш за все загальним законам розвитку мови, але заперечувати її граматичне значення в іменників було б неправильно. Рід іменників – це один з морфологічних засобів вираження предметності: будь-яке слово, яке позначає ознаку, дію, число, належить до іменника, якщо воно має категорію роду як постійну ознаку: *наше “завтра”, голосне “ура”, набридливе “кра”, приїхав командуючий, вчорашній черговий*. Рід – це класифікаційна категорія, пов'язана з будовою і зміною іменників [6, с. 140]. Цю функцію граматичного роду відзначав ще А. Мейє, говорячи, що слов'янські мови прагнуть стану, який характеризується трьома відмінами – чоловічою, жіночою й середньою. Але ця тенденція не досягла повного завершення [15, с. 151].

Однак, у який би спосіб не проходило оформлення іменників за родами, яким би не був розвиток значення категорії роду, для мовної свідомості істотним є те, що вона виражає загальне значення предметності, і лише в назвах осіб виражає відношення предмета до біологічної статі, зокрема часто поєднуючись із статевою характеристикою особи. Але назви істот, родо-статевий поділ яких зумовлюється семантично, становлять порівняно незначну частину величезної кількості іменників. Більшість іменників – це іменники на позначення речей, явищ, процесів, понять. Родова класифікація таких іменників виникла давно, однак і в сучасних мовах вона не є тільки пережитковим явищем, невиразним відгомонам далекого минулого. Родова класифікація іменників безпосередньо пов'язана з типами відмінювання, із творенням іменників за усталеними в мові зразками, з особливостями використання, вживання слів [7, с. 53]. В іменників, що означають неживі предмети, категорія роду асемантична [21, с. 514], наприклад, назви музичних інструментів – *рояль (ч.), арфа (ж.), піаніно (с.)*, назви одягу – *кафтан (ч.), шинель (ж.), пальто (с.)* тощо.

Ми поділяємо думку А.П. Загнітка про те, що категорія роду іменників належить до категорій сильно зв'язаних: план змісту й план вираження в ній виявляються іноді ніби розділеними: значення роду утримує в собі категорію роду іменника, а формальний показник – категорію роду прикметника, саме це дозволяє виступати категорії роду

іменників засобом організації підрядних зв'язків у синтагмі. Звідси: граматичний рід іменників належить не до керованих категорій, а до керуючих [6, с. 142].

Таким чином, категорія роду іменника є самостійною, синтаксично незалежною граматичною категорією аналізованої частини мови, в якій спостерігаються вияви асиметрії граматичного значення й граматичної форми, на відміну від інших самостійних частин мови (прикметників, займенників, числівників, дієслів), де вона є несамостійною, синтаксично залежною формою граматичного узгоджування цих частин мови з означуваними іменниками. Зазначені вияви асиметрії мовного знака є перспективою для подальших лінгвістичних студій у зазначеному напрямку, а саме, дослідження закономірностей взаємодії граматичного значення й граматичної форми в системі категорії роду іменника в різних її виявах. Специфіки її співвідношення з різними лексико-граматичними розрядами слів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1969. – 607 с.
2. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1965. – 492 с.
3. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Ельмслев Л. О категории личности-неличности и одушевленности-неодушевленности // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М.: Наука, 1972. – С. 114 – 152.
5. Есперсен О. Философия грамматики. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 404 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови. Морфологія. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 437 с.
7. Історія української мови. Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
8. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
9. Кислиця Д. Граматика української мови. – Ч. 1. – Фонетика і морфологія. – Вид. 9-те. – Нью-Йорк: Видавництво шкільної ради, 1995. – 128 с.
10. Кротевич Є.В. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 236 с.
11. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К.: Вища школа, 1983. – 264 с.
12. Марр Н.Я. Избранные работы. – Т. 1: Этапы развития яфетической теории. – Л.: Соцэкгиз, 1933. – 399 с.
13. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. – К.: Рад. школа, 1974. – 184 с.
14. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1938. – 510 с.
15. Мейе А. Общеславянский язык. – М.: Изд-во иностр. лит., 1951. – 491 с.
16. Милославский И.Г. Морфологические категории современного ов.сію языка. – М.: Просвещение, 1981. – 254 с.
17. Москальская О.И. Грамматика ов.сіюл языка (теоретический курс). Морфология. – М.: Изд-во лит. На иностр. ов.с, 1956. – 394 с.
18. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1960. – 499 с.
19. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. 3. – Харьков, 1889. – С. 607 – 617.
20. Сучасна українська мова: [підручник]. – К.: Вища шк., 1975. – 398 с.
21. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
22. Якубинский Л.П. История древнерусского языка. – М.: Учпедгиз, 1953. – 367 с.
23. Brugmann K. Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen. – Strassburg, 1904 – 777 S.